

Moğolcanın Eski Türkçedeki Bazı Nadir Sözcüklerin Anlamlandırılmasına ve Etimolojisine Katkısı

The Contribution of Mongolic to the Interpretation and Etymology of Some Rare Old Turkic Words

Orçun Ünal

Dr., Göttingen Bilimler Akademisi, Göttingen, Almanya

orcununal@live.com

Özet

Türkçe ve Moğolca en az iki bin yıldan beri etkileşim hâlinindedir. Bu uzun süreli temasın en açık göstergesi, iki dil ailesinin ortak ve benzer söz varlıklarıdır. Bu karşılıklı alıntılar, Türkçenin ve Moğolcanın tarih öncesi ses bilgisini yeniden tasarlamamıza yardımcı olduğu gibi, bazı Türkçe ve Moğolca sözcükleri doğru şekilde yorumlayabilmemizi de sağlamaktadır. Bu sunumun amacı, Moğolcanın Eski Türkçe söz varlığıyla ilgili bazı bilgi boşluklarını doldurduğu durumları sunmaktır. Çalışmada Moğolca karşılıklarına dayanarak bazı Eski Türkçe tekörnek ve nadir tanıklanmış sözcükler yeniden yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler

Türkçe, Moğolca, tekörnek, alıntı, etimoloji

Abstract

Turkic and Mongolic have been in contact for at least two thousand years. The clearest indication of this long-term contact is the common and similar vocabulary of the two language families. These mutual borrowings help us to reconstruct the prehistoric phonology of Turkic and Mongolic, as well as enable us to interpret some Turkic and Mongolic words correctly. The aim of this presentation is to present the cases in which Mongolic fills some information gaps about the Old Turkic vocabulary. In this study, some Old Turkic hapaxes and rarely attested words are reinterpreted based on their Mongolic equivalents.

Keywords

Turkic, Mongolic, hapax legomenon, loanword, etymology

1. Giriş

Eski Türkçe metinlerle uğraşırken karşımıza birçok tekörnek (hapax legomenon) veya nadir sözcük çıkmaktadır. Bu sözcüklerin anlamlandırılmasında başvurulacak ilk kaynak, çağdaş Türk dillerinin söz varlığıdır. Çağdaş Türk dillerinden yararlanamadığımız durumlarda, a) sözcüklere bağlamlarından yola çıkarak bir anlam vermek, b) çeviri metinler söz konusu olduğunda kaynak metinlerin paralel/eşleşen kısımlarına bakmak veya c) alıntı sözcük oldukları tespit edilirse verici (donör) dildeki anlamlarını incelemek gibi yöntemlere başvurulabilir. Bu yöntemlerin fayda sağlamadığı hâllerde ise, bizim bu çalışmada yapmaya çalıştığımız gibi, sözcüğün muhtemel verintilerini taramak da söz konusu kelimeleri yorumlamamızda bize yardımcı olabilir.

Erken dönem Türk dilinden en çok alıntıyı içeren dil kuşkusuz ki Moğolcadır. Bu sebeple, tekörnek ve nadir sözcüklerin anlamlandırılmasında taranacak ilk söz varlığı da Moğolcanın söz varlığıdır.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

Bu çalışmada, Eski Türkçe metinlerde geçen tekörnek veya nadir on sekiz sözcük, Moğolcadaki muhtemel karşılıklarıyla anlamlandırılmaya ve etimolojileri bulunmaya çalışılmıştır. Bu sözcükler, tanıklandıkları dönem veya eserlere göre gruplandırılmış ve ayrı ayrı incelenmiştir.

2. Eski Türkçe Metinlerde Geçen Bazı Tekörnek veya Nadir Sözcüklere Dair

2.1. Runik Harfli Metinler

ami- “huzur bulmak”

Sözcük, İhe Ashete Yazıtı’nda geçmektedir ve tekörnektir: (A ön 1. satır) *kül tud(u)n in(i)si (a)ltun t(a)mg(a)n t(a)rk(a)n yogın (a)m(i)dok üç(ü)n (a)d(i)r(i)lt(i)m(i)z* (Ünal 2015, s. 273). Şimdiye kadar *yogın (u)m(a)dok üç(ü)n* “yuğ törenini yapamadığımız için” olarak okunan ve anlamlandırılan kısım, bizce, *yogın (a)m(i)dok üç(ü)n* “yuğ töreniyle huzur bulduğumuz için” olarak düzeltilmelidir. Burada tanıklanan *ami-* fiili Moğolcada **(h)amu-* “dinlenmek, rahatlamak, sakin olmak” (Nugteren 2011, s. 348) şeklinde korunmuştur. Eski Uygur Türkçesi *amıl ~ amul* “barış, uyum; sessiz, sakin” (EDPT, s. 160-161) ve *amırtgur-* “barış sağlamak, yatıştırmak” (UW Nb., s. 54-55) sözcüğü de bu kökten türemiştir. Halaç Türkçesi *havul ~ ha-vul* “iyi” (Doerfer-Tezcan 1985, s. 127) sözcüğü gerçekten ET *amıl ~ amul* ile ilişkiliyse Moğolcada görülen *h-* sesini doğrular niteliktedir. Hint-Avrupa kökenli bir etimolojisi olmayan Toh. B *ām* “sessizlik; sessizce, ses çıkarmadan, sessiz” (Adams 2013, s. 47) kelimesi de Toharcadaki nadir Türkçe alıntılardan biri olmalıdır. Bu durumda Türkçe **(h)ami-* fiili **(h)am+/-* olarak tahlil edilebilir.

yagri- † “atın sırtı yara olmak” → **yagra-** “donmak, donakalmak” (?)

Sözcük, İrk Bitig’in 16. ırkında geçmektedir: *yeliñä kudursuğınıña t(ä)gi Y¹G¹R¹PN¹ y(a)grip(a)n k(a)mš(a)yu umatin turur*. Burada geçen *yagri-* fiili Thomsen’den (1912, s. 199, 211) beri bütün araştırmacılar tarafından “(atın sırtı) yara olmak” olarak anlamlandırılmıştır. *Yagri-* fiili Dīvānū Luğātī’t-Türk’tte (var. 65) “atın sırtı yara olmak, yağır oluşmak” (CTD I, s. 134) ve Kitāb Fī ’ilm An-Nuṣṣāb’da “su toplamak” (Öztopçu 2002, s. 106) anlamıyla tanıklanmıştır. Burada *yagir* “hayvanın sırtında oluşan yara” isminden *+/-* ekiyle bir türetme söz konusudur (OTWF 484). Türkçe *yagri-* fiili Moğolcada doğrudan tanıklanmamış olmakla beraber onun bir türevi olan KM *dayarin* “atın omurgasındaki yara” (Lessing 1995, s. 1201) sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük, Mançucada da *darin* “sürtünmeden oluşan yara, eyer yarası” (Norman 2013, s. 69) olarak görülmektedir. KM *dayarin* ismi, **dayari-* fiilinden *-n* ekiyle türetilmiş olmalıdır. Bu fiil, Mançucada *dari-* “(atlar) sürtünmek, sürtünerek yara olmak” (Norman 2013, s. 69) olarak korunmuştur.

İkinci bir etimoloji önerisi olarak, İrk Bitig’de geçen sözcüğün Mo. **daara-* “üşümek” (Nugteren 2011, s. 309) (krş. ME *dāra-* “donmak (Çağ. *tonğmaq*)” (Poppe 1938, s. 139)) fiiliyle bağlantılı olduğu iddia edilebilir. Moğolca fiilin kökü olmaya aday bir isim Mançucada bulunmaktadır: *dar (seme)* “titreme” (Norman 2013, s. 69). *Yagri-* fiili Mo. **daara-* ile ilişkiliyse “donmak, donakalmak” olarak anlamlandırılmalıdır. Söz konusu cümle de “(At) yelesine (ve) kuyruğuna kadar donarak kıvıldaıyamadı duruyor.” şeklinde çevrilmelidir. İrk Bitig’de geçen *yagri-* fiili, Kazak ve Karakalpak Türkçesinde görülen *žavra-* ve Özbek Türkçesinin ağızlarında görülen *javra-* (<

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

GT **yagra-*) “üşüme, soğuktan donmak, donup kalmak” (ESTYa IV, s. 20) sözcükleriyle de soydaş olabilir. Moğolca *dayara-* ile Kazak Türkçesi *žavra-* fiilleri arasındaki muhtemel ilişkiye çok önce Poppe (1927, s. 105) ve Ramstedt (1935, s. 82) de işaret etmiştir. Çuvaş Türkçesi *śūšen-* “titremek, ürpermek, soğuktan titremek” (ÇRS 431) fiili de, bir dizi ses değişimi kabul edilirse, benzer bir biçime geri götürülebilir: Çuv. *śūšen-* < **śūšan-* < **ĵagčan-* < **ĵagirčan-*. Fedotov’un (1996/II, s. 151), Çuvaş Türkçesi sözcüğü çağdaş lehçelerdeki *sāskān-* ~ *siskān-* benzeri biçimlerle birleştirmesiye ses bilgisi açısından kabul edilebilir değildir.

İrk Bitig’in müstensihî Uygur harfli orijinalinde (Erdal 1977, s. 106) gördüğü, muhtemelen YGR’- veya Y’GR’- şeklinde yazılmış *yagra-* sözcüğünü anlamayarak daha iyi bildiği *yagri-* ile değiştirmiş olabilir. 16. ırkta bahsedilen atın, yelesine ve kuyruğuna kadar *donarak* kimıldayamadan durması bağlama uygundur. İlginçtir ki 17. ırkta da *öñ yer’de* yani çölde bulunan bir attan bahsedilir.

2.2. Eski Uygur Türkçesi

adka- “(kuş) kavramak, yakalamak”

Sözcük, ZiemeWettk 46’da geçmektedir ve tekörnektir: 44-46 *talım kara [kuş] bālgürtüp kök kalık yüzintä kurgunın kanatın yada uça käl[dükdä ...] tarmakı üzä adkayu alıp kapıp eltü bardı* (Zieme 1998, s. 434-436, 442; UW Nb., s. 13). Zieme (1998, s. 434, 442), söz konusu fiili *atka-* okumuştur. Röhrborn (UW Nb., s. 13) bu okumayı *adka-* olarak düzeltmiştir. Bu fiil, bizce, Mo. **hadku-* “kavramak, elde tutmak” (Nugteren 2011, s. 348) sözcüğünün kaynağıdır. Türkçe *adka-* fiili, Röhrborn’un (UW Nb., s. 13) iddia ettiği gibi GT *hadak* “ayak” (Hlç. *hada:q* ~ *hadaq*) isminden +A- ekiyle türetilmişse, daha eski biçimi **hadka-* olarak tasarlanabilir. Bu sözcük grubuna Ma. *fatha* (< **patka*) “toynak, (kümes hayvanları) ayak, pençe” (Norman 2013, s. 109) ve Udihe *pataga* ~ *pataxe* “perde ayaklıların ayağı” (Şneyder 1936, s. 61; Nikolaeva-Tolskaya 2001, s. 915) kelimeleri de dâhil edilebilir. Diğer yandan, Mo. *hadka-* sözcüğü *adut* “avuç” isminin farazi kökü **ad-* fiiliyle de ilişkilendirilmektedir (Ölmez 2013, s. 608).

ala- “koparmak, parçalamak”

Sözcük, Daşakarmapathāvadānamālā 01518’de geçmektedir: 01515-01518 *tāmir tumşuklug viž[ir] azaglag itlar bōril[ār kāl]p baltırların yotalar[in sokup] alayu t[ar]tarlar* (Wilkins 2016/I, s. 286). Laut’un (1984, s. 131) K. Röhrborn’dan aktardığına göre, sözcük henüz yayımlanmamış Eski Türkçe Padmacintāmañidhārañisūtra’da da tanıklanmıştır. Bağlamı içinde *ala-* fiilinin “koparmak, parçalamak” olarak anlamlandırılması gerektiği açıktır.

Erdal (OTWF, s. 441) ve Röhrborn (UW Nb., s. 45) bu sözcüğü Eski Uygur Türkçesi *lala-* fiilinin bir varyantı olarak değerlendirmiştir. Clauson (EDPT, s. 764) *lala-* fiilinin Çince 剌 *là* < Orta Çince *lat* (Pulleyblank 1991, s. 181) sözcüğünden türediğini iddia etmiştir. Erdal (OTWF, s. 441), *ala-* varyantını, Eski Türkçede ön seste /- ünsüzü kabul edilmediği için bu ünsüzün düştüğünü söyleyerek açıklamıştır. Öncelikle Clauson’un iddia ettiği gibi, *lala-* fiilinin kökünün Çince 剌 *là* olduğu fikri şüphelidir. Bu Çince sözcüğün Türkçeye **la* değil, **lar* olarak alıntılanması beklenirdi. Erdal’ın da iddiası makul ancak inandırıcı değildir. Burada yakın anlamlı iki farklı fiilden bahsetmek de mümkündür.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

Türkçe *ala-* “koparmak, parçalamak” fiili, Mo. *ala-* “öldürmek, katletmek” sözcüğünün kaynağı olabilir. Moğolcada sözcüğün yaygınlığı düşünüldüğünde Eski Türkçede çok nadir olduğunu gördüğümüz *ala-* fiilinin önceki dönemlerde daha yaygın olması gerektiği açıktır. Türkçe fiilin *+IA* ekiyle farazi bir **a* kökünden türediği, bu kökün de Çince 害 *hài* “zarar vermek, yaralamak; zarar verme, yaralama” < Erken Orta Çince *yaj*, Geç Orta Çince *xhaj* (Pulleyblank 1991, s. 118) sözcüğünden alıntılandığı varsayılabilir.

***bwgan* “çıban, apse”**

Sözcük, Heilkunde II’de, T II Y 27 numaralı metnin 21. satırında geçmektedir ve tekörnektir: 20-21 *änätkäk burčakın-täg bwganlar kaka tau tep terlär* (Rachmati 1932, s. 420). Rachmati (1932, s. 420-421) sözcüğü *bugan* okumuş, çeviride de anlamlandırmadan *bugan* olarak bırakmıştır. Bu sözcük, eski bir alıntı olarak KM *boym-a* ~ *boom-a* (Hlh. *boom*) “zehirli apse veya çıban, şirpençe” (Lessing 1995, s. 112) kelimesinde korunmuş görünmektedir. Kelimenin Moğolcaya Eski Bulgar Türkçesindeki **bogam(ă)* benzeri bir biçimden alınmış olması muhtemeldir.

***čivgači* “kuş avcısı”**

Sözcük, Turfan-Texte IV A57’de geçmektedir ve tekörnektir: *torči čivgači kušči itärči uçugma bagrın yorigma tınlıqlarig ölürgüči boltumuz ärsär...* (Bang & Gabain 1930, s. 438). Bang ve Gabain (1930, s. 439) bu sözcüğü *torči* ile birlikte “Netzleger” olarak çevirmişler ancak yorum kısmında sözcüğe değinmemişlerdir.

Sözcük açıkça *+či* ekiyle **čivga* isminden türetilmiştir. Bizce, **čivga* ismi “kuş” anlamına gelmektedir ve Mo. **sibaun* “kuş” (Nugteren 2011, s. 488) sözcüğünün kaynağıdır. Mo. **sibaun* kelimesi muhtemelen daha eski bir **čibugan* biçiminden gelmektedir. Bu sözcük Moğolcada çok yaygındır. Ayrıca, Kitancada da *šawa* “doğan” (Liao Shi 稍瓦 *shao-wa*) olarak tanıklanmıştır (Kane 2009, s. 97). Ön seste *č-* > *s-* değişimi (veya ikamesi) Mo. **simu.ul* “sivrisinek” (Nugteren 2011, s. 491) ← Tü. *čipin* ~ *čimin* “sinek, sivrisinek” (Tenişev 2001, s. 186) (krş. EUyg. *čivöz* “sivrisinek, sinek”) sözcüğünde de görülmektedir.

***čüväksäk* “erkeklik organı”**

Sözcük, Sanskrit *upastha*’nın karşılığı olarak Brāhmī yazılı bir metinde karşımıza çıkmaktadır ve tekörnektir (Maue 1996, s. 105-106). Maue (1996, s. 106) *čüčäksäk* veya *čüw/väksäk* olarak okunabileceğini belirttiği sözcüğü DLT (var. 195) *čüpäk* “(bebeklerde) penis” (CTD II, s. 297) ile birleştirmiş, *+säk*’in ise organ adı yapan bir ek olduğunu belirtmiştir. Bu kelime grubuna, muhtemelen **čüvük* varyantından gelişmiş olan Kİ *čük* “aletü tenasüliyye” (Caferoğlu 1931, s. 32) sözcüğü de eklenmelidir. Bizce, bütün bu biçimler **čipäk* veya **čibäk* ana şekilden gelmektedir. Bu ana şekil ise KM *čibe* (Hlh. *чуб*) “penis” (Lessing 1995, s. 174) sözcüğünde korunmuştur. Moğolca şeklin sonundaki ünsüz Moğolcada düşmüş olabileceği gibi, daha eski bir **čibä* biçiminden de alınmış olabilir. İkinci durumda, Türkçe sözcüğün tarihî biçiminde bir *+k* küçültme ekinin varlığını varsaymak gerekmektedir.

kısa “maden eritme ocağı, maden fırını”

Sözcük, T II D 172b numaralı yazmanın 8. satırında geçmektedir: 7-9 *takı ymä inčä k(a)ltı katıklıg al[tu]n kışada arıyurča...* “ve saf olmayan altın maden eritme ocağında nasıl arınırsa...” (Özertural 2008, s. 121-123). Le Coq (1922, s. 14) tarafından *qışa* okunarak “Glühofen” olarak anlamlandırılan sözcük, Zieme (1982, s. 176-177) ve Özertural (2008, s. 187, 201) tarafından da kabul edilmiş ve Teleüt Türkçesi *kıza* (< *kısa*) “demirci ocağı” (Verbitskiy 1884, s. 480; R II, s. 820) ve Yakut Türkçesi *kıha* (< *kısa*) “demirci ocağı” (Monastyrjew 2006, s. 99) ile karşılaştırılmıştır. Tenişev (2001, s. 414) de **qyza* madde başı altında aynı biçimleri göstermektedir.

Zieme’nin de (1982, s. 177) belirttiği gibi, Türkçe sözcük, Klasik Moğolcada *kısa* “demirci ocağı, fırın” (Lessing 1995, s. 473), Halha Moğolcasında *хяс ~ хярс ~ хясаа(н)* “demirci ocağı, (metal işlemek için) fırın, maden eritme ocağı” (Hangin 1986, s. 733-734) ve Buryat Moğolcasında *хяһа* “1. demirci ocağı, ocak 2. demirci ocağı teçhizatları” (Çeremisov 1951, s. 634) olarak görülmektedir. Halha Moğolcasındaki biçimler *kısa* yanında **kırса* ve **kırсаа(н)* şekillerine de işaret etmektedir. Bu /r/’li biçim eskicil ise Bulgar Türkçesi **kırса* biçimine işaret eder ki bu da GT *kız-* “kızmak, kızarmak, korlaşmak” (EDPT, s. 681) fiiliyle bağlantılı olabilir. GT **kırса* biçiminin /zs/ ünsüzlerinin basitleşmesiyle *kısa* biçimine gelişmiş olması muhtemeldir. Ancak fiilden isim yapan *-sa* ekinin varlığı şüphelidir.

yokıl- “teslim olmak, itaat etmek”

Sözcük, Kuanşi İm Puser 37’de geçmektedir ve tekörnektir: 36-37 *takı yimä kim kayu tınlıg bäglärdä ağır yazuklugun yazuksuzun yana yokıl-a kälip kınlıkta kirip...* (Tekin 1993, s. 10). Metnin Çince versiyonunda karşılığı olmayan sözcük, Tekin (1993, s. 20) tarafından “(mahkemece) sanık olarak tutulmak” olarak anlamlandırılmıştır. Özcan (2014, s. 17, 50, 164) da Kuanşi İm Puser üzerine yazdığı yüksek lisans tezinde bu sözcüğe yeni bir yorum getirmemiştir.

Bizce, bu fiil Mo. **joki-* “uymak, uygun olmak” (Nugteren 2011, s. 391), KM *joki-* “uymak, uygun olmak, yaraşmak” (Hlh. *зохух*) (Lessing 1995, s. 1068) sözcüğünün kaynağıdır ve Kuanşi İm Puser’da geçtiği bağlamda “(yasaya) uymak”, “hizaya gelmek” veya “teslim olmak” olarak anlamlandırılmalıdır. Codex Cumanicus’ta bir kere geçen *yogo-* “uymak, itaat etmek (Lat. *obediens*)” (Grønbech 1942, s. 125) şekli de Eski Uygur Türkçesi *yokı-* fiiliyle soydaştır.

ywŋla- “uyumlu hâle getirmek”

Xuanzang Biografisi’nde geçmektedir ve tekörnektir: HtPek 21a 1-3 *ıdok ätözi tümän kutluğı birlä elin uluşın amırtgurup ywŋlap...* (Röhrborn 1991, s. 172). Röhrborn (1991, s. 256) bu fiili EUyg. *ywŋla-* “kullanmak, tüketmek, harcamak” ile bir ve aynı saymış ve bu bağlamda bir “Coverb” (“mit”) sayılması gerektiğini belirtmiştir. Bizce, Clauson’un (EDPT, s. 951) ve Erdal’ın (OTWF, s. 453) da belirttiği gibi, bu fiil *amırtgur-* “barış sağlamak, sakinleştirmek” ile bir ikileme oluşturmaktadır ve “uyumlu hâle getirmek” olarak anlamlandırılmalıdır. Ancak Uçar’ın (2012, s. 97) da gösterdiği gibi, Clauson’un Çince karakter için verdiği “Giles 13,448” referansı yanlıştır. Clauson’un kastettiği karakter, Giles’in (1912, s. 1669) sözlüğünde 13,468 numaralı

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

雍 yōng “birleşmiş, uyum içinde” karakteridir. Pulleyblank (1991, s. 376) söz konusu karakterin telaffuzunu Geç Orta Çince için *ʔywn* olarak tasarlarlarken Schuessler (2009, s. 163) ise aynı karakterin telaffuzunu Orta Çince için *ʔjwoŋ* olarak vermektedir. Bu yüzden Eski Uygur Türkçesi sözcüğü /o/ ile *yoŋla-* okumak daha doğru olacaktır. Bizce bu sözcük, KM *ʃonggila-* “bir araya getirmek, birleştirmek” (Lessing 1995, s. 1070) fiilinin de kaynağıdır.

2.3. Dīvānū Luġāti’t-Türk***bēd-* “(göz için) görme yeteneği zayıflamak”**

Sözcük, Dīvānū Luġāti’t-Türk’te (var. 633) *anıg kōzi bēd̄ti* “Gözlerinin görme yeteneği zayıfladı” olarak tanımlanmıştır (CTD II, s. 374). *Bēd-* fiili üç sefer de ilk harfi noktasız yazılmıştır ancak Clauson’un (EDPT, s. 298) da belirttiği gibi *īd-* ve *būd-* arasında yer aldığı için *bēd-* okunması yerindedir. Clauson (EDPT, s. 298) söz konusu fiili bir tekörnek olarak sınıflandırmıştır. Biz de soydaşı bir sözcüğü bulamadık. Ancak Klasik Moğolca *būdeg* (Hlh. *бүдэг*) “karanlık, loş, sönük, belirsiz, bulanık, müphem” ve *būdeki* (Hlh. *бүдэх*) “karanlık, loş, sönük, belirsiz, bulanık, müphem” (Lessing 1995, s. 144) sıfatları muhtemelen Türkçe fiilin türevlerinden alınmış olup *bēd-* okumasını doğrular niteliktedir. DLT *bēd-* ile Moğolca *būdeg* (< *bedüg*) ve *būdeki* (< **bedüki*) sözcüklerinin ilk hecesindeki ünlü uyumsuzluğu örneksiz değildir. Benzer bir denklik, Türkçe *bādū-* “büyüme” ve Moğolca *bidüyün ~ būdüyün* “büyük; kaba; basit” sözcük çiftinde de görülür.

***kartāl* “beyaz ve kırmızı (et); benekli koyun”**

Sözcük, Dīvānū Luġāti’t-Türk’te (var. 242) *kartāl* “içinde beyazlık ve kırmızılıkların olduğu et” ve “benekli koyun” anlamlarıyla tanımlanmıştır (CTD I, s. 359). Clauson (EDPT, s. 648-649), bu anlamların Dīvānū Luġāti’t-Türk’e özgü olduğunu belirtmesine rağmen sözcüğü “bir tür kuş” anlamına gelen *kartal* sözcüğüyle birleştirmektedir. Türkçe sözcük, Kāşgarī’nin verdiği anlamlarla Klasik Moğolcada *ḡaltar* (Hlh. *халтар*) “alaca, benekli, lekeli; beyaz burunlu (hayvan)” (Lessing 1995, s. 921) olarak tanımlanmıştır. Moğolca *kaltar* sözcüğü, Hakas Türkçesine *haltar* “(at donu) sarı lekeli doru” (HTS, s. 143) ve Altay Türkçesine *kaltar* “bir tür at donu, demir kırı; koyu gri, boz tilki” (ATS, s. 95) olarak geri alıntılanmıştır. Bu noktada sözcüğün Türkçede mi yoksa Moğolcada mı göçüşmeye (metateze) uğradığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya kesin bir cevap vermek güçtür. Türkçe sözcük **kaltar* biçiminden geliyor olsa bile etimolojisini yapmak mümkün görünmemektedir.

***oluk* “dayanıklılı, güçlü (insan)”**

Sözcük, Dīvānū Luġāti’t-Türk’te (var. 46) Oğuzca ibaresiyle *oluk ār* “sağlam, dayanıklı, güçlü adam” olarak tanımlanmıştır (CTD I, s. 108). Clauson (EDPT, s. 135-136) bu sözcüğü “alık/aluk” madde başı altında ele alarak *aluk* olarak okumuş ve “dayanıklılı, güçlü (adam)” şeklinde anlamlandırmıştır. Bizce Klasik Moğolcada *oliġ ügei* “alçak, korkak; savsak, sünepe” (Lessing 1995, s. 609) ve Halha Moğolcasında *олиггүй* “bayağı, iyi olmayan; savsak, sünepe” (Hangin 1986, s. 391) olarak tanımlanan sözcük Türkçe *oluk* sıfatından alıntıdır. Halha Moğolcasında kullanılan *олиггүй хүн* “işe yaramaz kişi” söz öbeği DLT *oluk ār* ifadesinin olumsuzundan başka bir şey değildir.

ölşä- “çok acıkmak”

Sözcük, Dīvānū Luġāti't-Türk'te (var. 144) Çigilce ibaresiyle *är açıp ölşädi* “Adam başı dönecek ve neredeyse bayılacak kadar acıktı” olarak tanımlanmıştır (CTD I, s. 236). Clauson (EDPT, s. 154), tekörnek olduğunu belirttiği sözcüğü *öl* “nemli, nemlenmiş” ve *ölās* “(göz için) süzgül, mahmur” sözcükleriyle birleştirmek istemekte ve kökünün **ölāš* olması gerektiğini ifade etmektedir. Bizce, Türkçe sözcük Moğolcada yaygın olarak tanımlanmış *öles-* “aç olmak, açlık çekmek” (Nugteren 2011, s. 473) fiilinin kaynağını oluşturmaktadır. Moğolcada *-ls-* ünsüz çifti sevilmediği ve genellikle *-l-* ünsüzünün düşmesine sebep olduğu için sözcük göçüşmeye uğrayarak *öles-* biçimini almıştır. Türkçe sözcük **öl+üş+ä-* olarak tahlil edilirse kökü **öl* “açlık” olmalıdır. Benzer bir morfolojik yapıyı *kur* “kuşak” sözcüğünden türemiş *kurša-* (< **kur+uš-a-*) “sarmak, kuşatmak” fiilinde de görüyoruz (OTWF 422). Türkçe farazi **öl* “açlık” kökü KM *ölög ~ ölöng* (Hlh. өлөн) (< **öle*) “açlık, kıtlık; açlık çeken, aç” (Lessing 1995, s. 634) sözcüğünde de korunmaktadır.

samsıt- “sözle incitmek, elle yaralamak”

Sözcük, Dīvānū Luġāti't-Türk'te (var. 432) *ol anı samsıttı* “O, onu (diliyle veya eliyle) yaraladı, incitti” olarak tanımlanmıştır (CTD II, s. 131). Sözcüğün diğer bir türevi olan **samsıl-* biçimi, Altay Türkçesinde *samsıl-* “tükenmek; yas tutmak; halsiz düşmek, yorulmak; keyifsiz olmak” (Verbitskiy 1884, s. 289) olarak yaşamaktadır. Belki Türkmen Türkçesi *samsık* “sersem, budala; azar, tekdir” (TDDS II, s. 237) sözcüğü de aynı kökten türemiştir.

Clauson'un (EDPT, s. 830) da belirttiği gibi, *samsıt-* fiili **samsı-* fiilinin ettirgen çatısıdır. Bu **samsı-* kökü, KM *samsi-* (Hlh. самших) “tahrip etmek, yok etmek, yıkmak, mahvetmek; çeşitli yönlerde dağılmak; kötüleşmek; harcanmak, israf edilmek” (Lessing 1995, s. 668) ve MGT *samsi-* “yok edilmek; kayıplar yaşamak” (Haenisch 1939, s. 132) sözcüğünün kaynağıdır. Aynı fiil, Mançucada *samsi-* “dağılmak, saçılmak” (Norman 2013, s. 310) olarak görülmektedir.

samurtug “karışık, içinden çıkılması zor (iş)”

Sözcük, Dīvānū Luġāti't-Türk'te (var. 247) *samurtug iş* “karışık, içinden çıkılması zor iş” olarak tanımlanmıştır (CTD I, s. 367). Clauson (EDPT, s. 830), sözcüğü tekörnek olarak sınıflandırmıştır. Ancak Uygurca-Çince İdikut sözlüğünde geçen ve Ligeti'nin (1966, s. 191) *sayurt* “élève (?)” olarak yorumladığı 傘庫兒必的 *sänkür bide sangur bitig* “karışık yazı (雜字)” söz öbeğindeki ilk sözcük Dīvānū Luġāti't-Türk'teki *samurtug* ile bağlantılı görünmektedir. *Samurtug* kelimesi, *sam-ur-t-ug* olarak tahlil edilerek **samur-* “karıştırmak” gövdesine ve **sam-* “karış(tır)mak” köküne geri götürülebilir. Nitekim *samur-* fiili bu anlamla Moğolcada tanımlanmıştır: KM *samur-* (Hlh. сармах) “karıştırmak; el, pençe vb. ile tutmak, kapmak, kavramak” (Boberg 1954, s. 1378). Aynı fiil, Mançucaya da *samara-* “kaşıkla bir miktar alıp geri dökerek çorbayı veya çayı karıştırmak” (Norman 2013, s. 309) olarak girmiştir. Muhtemelen *samuča-* “(iplik) karışmak, dolanmak” (Boberg 1954, s. 1378) fiili de aynı

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

kökten türemiştir. **Sam-* kökü ise Tunguzcada tanıklanmıştır: Evence *ham-* “katmak, karıştırmak” (Doerfer, Hesche & Scheinhardt 1980, s. 341).

täšik “obur”

Sözcük, Dīvānū Luġātī’t-Türk’te (var. 195) <TAŠIK> *täšik* “obur” olarak tanıklanmıştır (CTD I, s. 296). Aynı sözcükten türemiş *täšüklā-* fiili yine Dīvānū Luġātī’t-Türk’te (var. 593) “(birinin) obur olduğunu düşünmek” (CTD II, s. 323) anlamıyla görülmektedir. Clauson (EDPT, s. 563), sözcüğü *täšük* “delik, delinmiş” madde başı altında vermektedir. Ancak “obur” anlamını taşıyan benzer bir sözcük Kutadgu Bilig’de (4132) *täši* olarak geçer (Arat 1979, s. 439): *täši täg yemägil yemä tavrakın / silig bolma artuk kişi täg sakın* “Yerken obur gibi yeme ve acele etme; fakat dişi gibi de fazla nazlanma” (Arat 1959, s. 299). Arat gibi, Dankoff (1983, s. 174) da söz konusu kelimeyi “glutton” yani “obur” olarak yorumlamıştır. Bizce Türkçe *täšik* sözcüğü KM *teleye* (Hlh. тэлээ) “iki anneden beslenen (yavru)” (Lessing 1995, s. 798) sözcüğünün de kaynağıdır. Moğolca biçim, muhtemelen Bulgar Türkçesi **tälig(ä)* veya **tälüg(ä)* benzeri bir biçimden alınmıştır.

2.4. Kutadgu Bilig***yaŋsaguči* “şuh, arzulu, arzulayan”**

Sözcük, Kutadgu Bilig’in 5799. beytinde geçmektedir ve tekörnektir: *Ağı keğti ħarir özüñ örtti öz / Seni yaŋsaġuči körüp ħamdı köz.* Arat (1959, s. 415) ve Dankoff (1983, s. 228) *yaŋsaguči* sözcüğünü “kiskanana, haset eden” (İng. “envier”) şeklinde yorumlamışlardır. Önceki bir çalışmamızda (Ünal 2010) bu sözcüğü KM *yangsaġ* “işveli, cilveli, şuh, oynak” (Lessing 1995, s. 427) ve Mançuca *nanggiša-* “iltifat etmek, flört etmek, kur yapmak” (Norman 2013, s. 278) ile birleştirerek “dalkavuk” olarak yorumlamıştık. Söz konusu çalışmamızda gözden kaçan bir sözcük grubunu buraya eklemek gerekmektedir: HŞ *yäŋsük* “arzu, coşku” (Hacıeminoğlu 1968, s. 347; Zajączkowski 1961, s. 68), Kzk. *jeŋsik* “(bir şey için) heves, istek” (R IV, s. 70), Nog. *yeŋsik* “arzu, zevk” (Gürsoy-Naskali–Halén 1991, s. 152). Bu sözcükler göz önüne alındığında **yaŋsa-* kökünün “arzulamak, coşkulu olmak” anlamını taşıdığı netleşmektedir. KM *yangsaġ* “işveli, cilveli, şuh, oynak” sözcüğünün anlamı da Türkçe **yaŋsa-* kökünün anlamıyla uyumaktadır. Kutadgu Bilig’de geçen *yaŋsa-guči* sözcüğü ise “dalkavuk”tan ziyade “arzulayan” olarak yorumlanmalıdır. Sonuç olarak 5799. beyit şöyle tercüme edilmelidir: “Sırmalar giydin, vücudunu ipeklerle örttün; seni (coşkuyla) arzulayanlar (bunu) görüp gözlerini yere indirdi.” Daha önceki makalemizde belirttiğimiz gibi (Ünal 2010, s. 168), 5800. beyitteki “hükümdarın iyi namını görüp sinmesi ve boyun eğmesi istenen düşman ve yabancılar” 5799. beytin *yaŋsaguči*’sına, yani “coşkuyla arzulayan”ına karşılık gelmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda Eski Türkçe metinlerde geçen on sekiz nadir veya tekörnek sözcük ele alınmış, bunların anlamlandırılmasına yardımcı olmak için başta Moğolca olmak üzere Türkçenin erken dönemde temasta olduğu dillerden benzer sözcüklerle karşılaştırılmıştır.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

Özellikle Türkçede tekörnek olup Moğolcada yaygın şekilde kullanılan sözcüklerin kaynağı olduğunu iddia ettiğimiz kelimeler için şu örnek verilebilir: Eski Uygur Türkçesi *kür* “hile, aldatma, yanıltma” sözcüğü Moğolcada *gör ~ göre* (Hlh. rep) “asılsız suçlama, iftira, karalama” olarak korunmuş olmasına rağmen çağdaş Türk lehçelerinin hiçbirinde yaşamamaktadır.

Kısaltmalar

Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT	Dīvānū Luġātī't-Türk
EUyg.	Eski Uygur Türkçesi
GT	Genel Türkçe
Hİç.	Halaç Türkçesi
Hlh.	Halha Moğolcası
HŞ	Hüsrev ü Şīrīn (Kutb)
İng.	İngilizce
Kİ	Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk
KM	Klasik Moğolca
Kzk.	Kazak Türkçesi
Ma.	Mançuca
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
MGT	Moğolların Gizli Tarihi
Mo.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Toh. B	Toharca B
Tü.	Türkçe
var.	varak

Kaynaklar

Adams, DQ 2013, *A Dictionary of Tocharian B, Revised and Greatly Enlarged, Second Edition* Rodopi, Amsterdam, New York, NY.

Arat, RR 1959, *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, Tercüme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Arat, RR 1979, *Kutadgu Bilig, III: İndeks*, (Yaz. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

ATS = Gürsoy-Naskali, E & Duranlı, M 1999, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Bang, W & Gabain, A von 1930, *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin (SBAW 1930, 24. 432-450).

Boberg, F 1954, *Mongolian-English Dictionary*, I-III, Ejnar Munksgaard, Copenhagen.

Özel Sayı "Polonya ve Türk Dünyası", Kasım 2019

- Caferoğlu, A 1931, *Abû-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul.
- CTD = Dankoff, R & Kelly J 1982-1985, *Maḥmūd al-Kāşyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, Part I-III, (Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Turkish Sources VII), Harvard University, Duxbury, Massachusetts.
- Çeremisov, KM 1951, *Buryat-Mongol'sko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- ÇRS = Skvortsov, Mİ 1982, *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Dankoff, R 1983, *Yūsuf Khāşş Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turco-Islamic Mirror for Princes*, The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Doerfer, G & Tezcan S 1980, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrāb)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Doerfer, G, Hesche, W & Scheinhardt, H 1980, *Lamutisches Wörterbuch*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- EDPT = Clauson, Sir G. 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.
- Erdal, M 1977, 'İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar', *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977*, ss. 87-119.
- ESTYa IV = Levitskaya, LS (Ed.) 1989, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskie Osnovi na Bukvi "C", "J", "Y"*, Nauka, Moskva.
- Fedotov, MR 1996, *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Tom I-II, Nauka, Çeboksarı.
- Giles, HA 1912, *A Chinese-English Dictionary*, Second Edition, Revised & Enlarged, Kelly & Walsh, Shanghai.
- Grønbech, K 1942, *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Munksgaard, Copenhagen.
- Gürsoy-Naskali, E & Halén, H 1991, *Cumucica & Nogaica*, (G. J. Ramstedt's Kumyk Materials edited and translated by Emine Gürsoy-Naskali, G. J. Ramstedts nogajische Materialien bearbeitet und übersetzt von Harry Halén), Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Hacıeminoğlu, N 1968, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları (No. 1378), İstanbul.
- Haenisch, E 1962, *Wörterbuch zu Mangḥol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao Pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Hangin, G 1986, *A Modern Mongolian-English Dictionary*, Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana.
- HTS = Gürsoy-Naskali, E, Butanayev, V, İsina, A, Şahin, E, Şahin, L, Koç, A 2007, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Kane, D 2009, *The Kitan Language and Script*, (Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia; 19), Brill, Leiden, Boston.
- Laut, JP 1984, 'Zwei Fragmente eines Höllenskapitels der uigurischen Daşakarmapathāvadānamālā', *Ural-altaische Jahrbücher*, N. F. 4, ss. 118-133.
- Le Coq, A von 1922, *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayık*, APAW 1922, 2, Berlin.

Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım 2019

- Lessing, FD 1995, *Mongolian-English Dictionary*, The Mongolia Society, Bloomington.
- Ligeti, L 1966, ‘Un Vocabulaire Sino-Ouighour des Ming. Le Kao-Tch’ang-Kouan Yi-Chou du Bureau des Traducteurs’, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19/2, ss. 117-316.
- Maue, D 1996, *Alttürkische Handschriften. Teil 1. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*, (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII, 9), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Monastyrjew, W 2006, *Jakutisch, Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch)*, (Turcologica, Band 68), Harrassowitz, Wiesbaden.
- Nikolaeva, I & Tolskaya, M 2001, *A Grammar of Udihe*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Norman, J 2013, *A Comprehensive Manchu-English Dictionary*, With the assistance of Keith Dede and David Prager Branner, Harvard University Asia Center, Cambridge, Massachusetts, London.
- Nugteren, H 2011, *Mongolic Phonology and Qinghai-Gansu Languages*, LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap), Utrecht.
- OTWF = Erdal, M 1991, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ölmez, M 2013, ‘Some Notes on Altaic Languages and Common Altaic *d’, *Current Trends in Altaic Linguistics. A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday*, (Ed. Kim Juwon and Ko Dongho), Altaic Society of Korea, Seoul, ss. 599-611.
- Özcan, C 2014, *Eski Uygurca Kuşağı im Pusar İncelemesi, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Özertural, Z 2008, *Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Öztopçu, K 2002, *A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak, Kitāb Fī ‘İlm An-Nuşşāb. Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.’da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 34), İstanbul.
- Poppe, N 1927, ‘Altaisch und Urtürkisch’, *Ungarische Jahrbücher*, 6, ss. 94-121.
- Poppe, N 1938, *Mongol’skiy slovar’ Mukaddimat al-Adab*, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, Leningrad.
- Pulleyblank, EG 1991, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver.
- R = Radloff, W 1893-1911, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, Nauka, Sanktpeterburg.
- Rachmati, GR 1932, ‘Zur Heilkunde der Uiguren. II’, SPAW 32 (1932), Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Ramstedt, GJ 1935, *Kalmückisches Wörterbuch*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Röhrborn, K 1991, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Schuessler, A 2009, *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese, A Companion to Grammata Serica Recensa*, University of Hawai’i Press, Honolulu.
- Şneyder, YR 1936, *Kratkiy Udeysko-Russkiy Slovar’, C Priloženiyem Grammatičeskogo Oçerka*, Gosudartvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel’stvo, Moskva-Leningrad.

Özel Sayı "Polonya ve Türk Dünyası", Kasım 2019

- TDDS = Kyýasowa, G, Geldimyradow, A & Durdyýew, H 2016, *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*, I-II, Ylym, Aşgabat.
- Tekin, Ş 1993, *Kuanşi im Pusar, (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atliğ nom çeçeki sudur, (saddharmapuñdarika-sūtra)*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Tenişev, ER (Red.) 2001, *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*, Nauka, Moskva.
- Thomsen, V 1912, 'Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script From Miran and Tun-Huang', *Journal of Royal Asiatic Society*, 44/1, ss. 181-227.
- Uçar, E 2012, 'Eski Türkçe Hapakslar', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, ss. 73-100.
- UW Nb. = Röhrborn, K 2010, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- – äzüglä-*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Ünal, O 2010, 'Kutadgu Bilig'de Geçen Yañsaguçı Kelimesi Üzerine', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, ss. 159-170.
- Ünal, O 2015, 'İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi', *Bilig*, 73, ss. 271-294.
- Verbitskiy, V 1884, *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, Kazan'.
- Wilkens, J 2016, *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*, I-III, Brepols, Turnhout.
- Zajačzkowski, A 1961, *Najstarsza wersja turecka Husräv u Şirîn Quţba*, III, Polska Akademia Nauk, Komitet Orientalistyczny, Warszawa.
- Zieme, P 1982, '(Tanıtma) Röhrborn, Klaus: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 2: agrıglan-anta. Wiesbaden 1979. IV, 73-148', *Orientalische Literaturzeitung*, 77 (2), ss. 174-177.
- Zieme, P 1998, 'Der Wettkampf Śāripūtras mit den Häretikern nach einer alttürkischen Version', *Bahşi Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, (Yayımlayanlar: J. P. Laut, M. Ölmez), Freiburg, İstanbul, ss. 429-447.